

दुर्गम ठिकाणी बँक मित्राचे महत्त्व

डॉ. राधेश्याम एन मानकर

कला आणि वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

प. प. जवाहरनगर, भंडारा

Email: rmankar694@gmail.com

भारतातील विकास आणि प्रगतीच्या मार्गातील एक मोठे आव्हान म्हणजे देशातील दुर्गम आणि ग्रामीण भागात मूलभूत सेवांची उपलब्धता. या भागात बँकिंग सुविधांचा अभाव लोकांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात अडथळा निर्माण करतो. अशा परिस्थितीत, 'बँक मित्र' (बिझनेस करस्पॉन्डंट) चा उदय हा एक उपाय आहे जो केवळ बँकिंग सेवांची पोहोच वाढवत नाही तर सामाजिक आणि आर्थिक बदलाचे माध्यम देखील बनतो.

बँक मित्राची ओळख आणि भूमिका :

बँक मित्र म्हणजे बँकिंग संस्थांद्वारे नियुक्त केलेले व्यक्ती आहेत जे बँक शाखा सुरू करणे शक्य नसलेल्या भागात बँकिंग सेवांचा विस्तार करण्यास मदत करतात. ते मोबाइल डिव्हाइस, बायोमेट्रिक सिस्टम आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून खाते उघडणे, रोख रक्कम जमा करणे आणि काढणे, निधी हस्तांतरण, कर्ज अर्ज आणि विमा सुविधा यासारख्या विविध बँकिंग सेवा प्रदान करतात.

१. बँक मित्र खालील कार्ये करतात :

१.१ मूलभूत बँकिंग सेवा :

- खाते उघडणे :
 - प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत लोकांचे शून्य शिल्लक खाते उघडण्यास मदत करतो.
 - आधार कार्ड, ओळखपत्र व फोटोसारख्या कागदपत्रांची पूर्तता करून नवीन ग्राहक तयार करतो.
 - बँकेशी संबंध नसलेल्यांना बँकिंग सुविधेमध्ये आणतो.
- रोख ठेवी आणि पैसे काढणे :
 - गावातच बँक मित्र कॅश डिपॉझिट आणि पैसे काढण्याची सुविधा देतो.
 - यासाठी बायोमेट्रिक यंत्रणा वापरली जाते, जसे की अंगठ्याचा ठसा.
- शिल्लक तपासणी :
 - ग्राहक आपल्या खात्यात किती पैसे आहेत हे बँक मित्राच्या कडून विचारू शकतात.
- मिनी स्टेटमेंट :

- खात्याचे थोडक्यात व्यवहार (उदा. शेवटचे 5-10 व्यवहार) बघण्याची सोय बँक मित्र देतो.

१.२ डिजिटल बँकिंगला प्रोत्साहन :

- मोबाईल आणि इंटरनेट बँकिंग प्रशिक्षण :
 - लोकांना मोबाईल बँकिंग, UPI, आणि नेटबँकिंग वापरण्यास शिकवतो.
 - सुरक्षित व्यवहार कसे करायचे, OTP काय असतो, हे समजावून सांगतो.
- आधार सक्षम पेमेंट सिस्टम (AePS) :
 - आधार नंबर आणि अंगठ्याच्या आधारे पैसे काढण्याची किंवा जमा करण्याची सोय करतो.
 - कोणत्याही बँकेचे खातेधारक याचा उपयोग करू शकतात.
 - हे विशेषतः अशा लोकांसाठी उपयुक्त आहे ज्यांच्याकडे ATM कार्ड किंवा मोबाइल नाही.

१.३ आर्थिक साक्षरता :

- आर्थिक जागरूकता पसरवणे :
 - लोकांना बचत, गुंतवणूक, आणि विमा याबाबत माहिती देतो.
 - दररोजच्या गरजा भागवण्यासाठी आणि भविष्य सुरक्षित करण्यासाठी पैसे कसे हाताळायचे हे शिकवतो.
- सरकारी योजना आणि अनुदान माहिती :
 - प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, वृद्धापकाळ पेन्शन योजना, मुद्रा योजना इत्यादी योजनांची माहिती देतो.
 - लाभाभ्यासा योग्य माहिती व मार्गदर्शन करून त्यांना योजनांचा लाभ मिळवून देतो.

१.४ क्रेडिट सुविधा :

- सूक्ष्म कर्ज प्रक्रिया :
 - शेतकरी, लघुउद्योजक, महिला बचत गट यांना बँक कर्ज मिळवून देण्यासाठी मदत करतो.
 - कर्ज अर्ज भरणे, कागदपत्रांची पूर्तता करणे, व बँकेशी संपर्क साधणे हे कार्य करतो.
- कर्ज परतफेडीचे निरीक्षण :
 - कर्जदार वेळेवर परतफेड करत आहेत का, याची माहिती बँकेला देतो.
 - वेळेवर कर्ज परतफेड करण्याचे महत्त्व ग्राहकांना समजावतो.

२. बँक मित्राचे महत्त्व (Importance of Bank Mitra) :

- अॅक्सेसिबिलिटी (Access to Banking) – जेथे बँक नाही त्या गावात बँकिंग सेवा मिळते.
- सुलभता (Ease of Use) – लोकांना शहरात किंवा बँकेपर्यंत प्रवास करावा लागत नाही.
- विश्वास (Trust) – स्थानिक व्यक्ती असल्यामुळे लोक त्याच्यावर विश्वास ठेवतात.
- समाज सशक्तीकरण (Empowerment) – ग्रामीण भागातील लोकांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करतो.

३. दुर्गम भागात बँक मित्राची भूमिका :

बँक मित्र हे ग्रामीण व अतिदुर्गम भागातील लोकांसाठी एक महत्वाचे आर्थिक दुवा आहेत. जिथे बँकांची उपस्थिती फारशी नाही किंवा नसते, अशा ठिकाणी बँक मित्र बँकिंग सेवा लोकांच्या दारापर्यंत पोहोचवतात. खाली त्यांची भूमिकेची सविस्तर माहिती दिली आहे:

३.१ आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन द्या :

- दुर्गम भागातील अनेक लोक औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेपासून वंचित राहतात कारण तिथे बँक शाखा नाहीत, किंवा बँकेपर्यंत पोहोचणे कठीण असते.
- अशा ठिकाणी बँक मित्र हे बँकिंग सेवा थेट लोकांपर्यंत पोहोचवतात — त्यामुळे बचत, विमा, पेन्शन आणि कर्ज सेवा सहजपणे उपलब्ध होतात.
- गरीब, शेतकरी, मजूर आणि महिलांना आर्थिक प्रवाहात सामील होण्यास मदत होते.
- त्यामुळे गरीब व उपेक्षित वर्ग बँकिंग व्यवस्थेशी जोडला जातो, आणि त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सुधारणा होते

३.२ मायक्रो बँकिंग वैशिष्ट्ये :

- ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक देवाणघेवाण तुलनेने लहान असते — जसे की ₹100-₹500 पर्यंतचे व्यवहार.
- बँक मित्र कमी रक्कमांचे व्यवहार, ठेवी, पैसे काढणे व मिनी स्टेटमेंट सेवा सहजपणे देतात.
- यामुळे लोकांना दरवेळी शहरात किंवा बँक शाखेत जाण्याची गरज राहत नाही.
- हा लवचिक आणि सहज पर्याय गावातच बँकेसारखा अनुभव देतो, जे लोकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करतो.

३.३ सरकारी योजनांची अंमलबजावणी :

- केंद्र सरकारच्या जनकल्याणकारी योजना लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम बँक मित्र करतात.
- प्रमुख योजना :
 - प्रधानमंत्री जनधन योजना (PMJDY): शून्य शिल्लक बँक खाती उघडून वित्तीय समावेश वाढवणे.

- प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा योजना (PMJJBY): अल्प प्रीमियममध्ये जीवन विमा.
- प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY): अपघात विमा.
- अटल पेन्शन योजना (APY): असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी पेन्शन योजना.

बँक मित्र लाभार्थ्यांना या योजनांची माहिती देतात, खाते उघडण्यासाठी मदत करतात आणि त्यांच्या खात्यात थेट अनुदान जमा होण्यास मदत करतात.

३.४ डिजिटल इंडियामध्ये योगदान :

- बँक मित्र ग्रामीण भागात डिजिटल व्यवहारांना प्रोत्साहन देतात.
- ते लोकांना UPI, मोबाईल बँकिंग, आधार पेमेंट सिस्टम (AePS), QR कोड स्कॅनिंग, मोबाईल वॉलेट्स वापरण्याचे प्रशिक्षण देतात.
- डिजिटल व्यवहारामुळे रोख रकमेवरील अवलंबन कमी होते आणि व्यवहार अधिक पारदर्शक होतात.
- यामुळे ग्रामीण भागही 'डिजिटल इंडिया' मोहिमेत सहभागी होतो.

३.५ आर्थिक सक्षमीकरण :

- बँक मित्र शेतकरी, लघु व्यापारी, स्वयंरोजगार करणारे, महिला बचत गट यांना बँक कर्ज मिळवण्यासाठी मदत करतात.
- सूक्ष्म कर्ज, व्यवसायासाठी कर्ज, कृषी कर्ज व कर्ज परतफेड संदर्भातील मार्गदर्शन देतात.
- त्यामुळे गावातील व्यवसाय, शेती व उपजीविकेचे साधन मजबूत होतात.
- ग्रामीण भागातील उत्पन्नात वाढ होते आणि आर्थिक स्थिती सुधारते.

४. दुर्गम भागात बँक मित्राची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे, कारण :

बँक मित्र हे ग्रामीण व अतिदुर्गम भागातील लोकांसाठी एक महत्त्वाचा आर्थिक आधार आहेत. ज्या भागांमध्ये बँका पोहोचू शकत नाहीत, तिथे बँक मित्रच बँकेचा चेहरा बनून सेवा पुरवतात. खालीलप्रमाणे त्यांच्या भूमिकेचा तपशील दिला आहे:

४.१ भौगोलिक पोहोच :

- भारतातील अनेक दुर्गम, डोंगराळ, जंगलांलगत असलेल्या किंवा दुर्लक्षित भागांमध्ये बँक शाखा सुरू करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही.
- अशा भागांमध्ये बँक मित्र मोबाईल डिव्हाइस, बायोमेट्रिक मशीन व इंटरनेटच्या माध्यमातून सेवा पुरवतो.
- तो लोकांच्या घरी, शाळेत, ग्रामपंचायतीत किंवा सार्वजनिक जागी जाऊन सेवा देतो.

- त्यामुळे ज्या ठिकाणी बँक नाही तिथेही बँकिंग सेवा उपलब्ध होतात – ज्यामुळे सर्वसामान्य माणूसही बँकेशी जोडला जातो.

४.२ स्थानिक भाषा आणि सांस्कृतिक समज :

- बँक मित्र बहुतेक वेळा त्याच गावातील किंवा परिसरातील असतो, त्यामुळे तो लोकांच्या भाषा, चालीरीती, समस्या आणि गरजा समजून घेऊ शकतो.
- स्थानिक भाषेत संवाद केल्यामुळे लोकांमध्ये विश्वास निर्माण होतो, आणि बँकेविषयीचा संकोच दूर होतो.
- लोकांना आर्थिक सेवा घेण्यासाठी कोणाकडे कसे व कधी जायचे, काय कागदपत्र लागतात, कोणत्या योजना लागू आहेत हे तो सहज समजावतो.

४.३ डिजिटल समावेश :

- आजकाल UPI, आधार आधारित व्यवहार (AePS), मोबाईल बँकिंग, QR कोड, अशा अनेक डिजिटल सेवा आहेत – पण ग्रामीण भागात याचा वापर मर्यादित आहे.
- बँक मित्र लोकांना डिजिटल व्यवहारांचे महत्त्व, वापराची पद्धत आणि सुरक्षेबाबत प्रशिक्षण देतो.
- यामुळे ग्रामीण ग्राहक आत्मनिर्भर होतात आणि रोख व्यवहारांवर कमी अवलंबून राहतात.
- हे सर्व आर्थिक व्यवहार अधिक सुरक्षित, पारदर्शक आणि जलद होण्यास मदत करते.

४.४ महिला सक्षमीकरण :

- अनेक ग्रामीण भागात महिलांना बँकेत जाण्यास संकोच वाटतो, किंवा त्यांच्या नावावर खाते नसते.
- बँक मित्र त्यांना घराजवळच बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देतो — जसे की खाते उघडणे, पैसे जमा करणे, शासकीय लाभ मिळवणे.
- महिला बचत गट, स्वयं-सहायता गट यांना मुद्रा योजना, पेन्शन योजना, विमा योजना यांची माहिती देतो व अर्ज करण्यास मदत करतो.
- यामुळे महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य आणि आत्मविश्वास दोन्ही वाढतो.

५. बँक मित्राचे आव्हाने :

बँक मित्र हे ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे माध्यम आहेत. ते बँकिंग सेवा गावागावात पोहोचवतात. पण या कार्यात त्यांना काही गंभीर अडचणींना सामोरे जावे लागते. या अडचणी दूर केल्यास त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी होऊ शकते.

५.१ इंटरनेट आणि तांत्रिक समस्या :

अडचण:

- अनेक दुर्गम गावांमध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी फारच कमी असते.
- वीजेच्या वारंवार खंडित होण्यामुळे बँक मित्राचे डिजिटल उपकरणे योग्यरीत्या काम करत नाहीत.
- यामुळे व्यवहार प्रक्रिया थांबते, आणि लोकांमध्ये नाराजी निर्माण होते.

उपाय:

- सरकार आणि खाजगी कंपन्यांनी इंटरनेट नेटवर्कचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.
- सौर उर्जा प्रणाली, इन्व्हर्टर, पॉवर बँक सारख्या पर्यायी ऊर्जेचा वापर वाढवावा.
- ऑफलाइन व्यवहार शक्य होणारी तंत्रज्ञान व्यवस्था विकसित करावी.

५.२ आर्थिक साक्षरतेचा अभाव :

अडचण :

- अनेक ग्रामीण नागरिकांना खाते उघडणे, व्यवहार करणे, डिजिटल पेमेंट, UPI, ATM वापरणे याची माहिती नसते.
- यामुळे ते बँकिंग प्रक्रियेपासून दूर राहतात किंवा चुकीचे निर्णय घेतात.

उपाय :

- बँक मित्रांना आर्थिक साक्षरता प्रशिक्षण द्यावे, जेणेकरून ते इतरांना मार्गदर्शन करू शकतील.
- गावात शाळा, पंचायत, महिला गटांद्वारे जनजागृती शिबिरे घालावीत.
- मोबाईल ॲप्स, पोस्टर, स्थानिक भाषेतील व्हिडिओ वापरून माहिती द्यावी.

५.३ भौगोलिक अडचणी :

अडचण :

- काही भाग डोंगराळ, जंगलाने वेढलेले किंवा नदी-नाल्यांनी वेढलेले असतात.
- पावसाळ्यात रस्ते खराब होतात, वाहतूक बंद होते.

उपाय :

- बँकिंग मोबाईल युनिट्स (Mobile Vans), दुचाकीवर आधारित सेवा, सायकल बँक सेवा सुरू

कराव्यात.

- प्रत्येक गावात किमान एक बँक मित्र नियुक्त करावा.

५.४ सुरक्षा चिंता :

अडचण :

- बँक मित्राला दररोज रोख रक्कम घेऊन फिरावे लागते.
- चोरी, दरोडे, फसवणूक, ग्राहकांशी वाद या समस्या उद्भवू शकतात.

उपाय :

- कॅश लिमिट निश्चित करावी, जास्तीत जास्त व्यवहार डिजिटल पद्धतीने करावेत.
- बायोमेट्रिक सुरक्षा, GPS यंत्रणा, आणि प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.
- पोलीस प्रशासनाचा संपर्क ठेवावा.

५.५ नियमित उत्पन्नाचा अभाव :

अडचण :

- अनेक बँक मित्रांना त्यांच्या सेवांबद्दल कमी मोबदला मिळतो.
- उत्पन्न निश्चित नसल्यामुळे काहीजण काम सोडून देतात.

उपाय:

- त्यांच्या वेतन संरचनेत सुधारणा करावी.
- प्रोत्साहन योजना, विमा सुरक्षा, पेन्शन योजना लागू कराव्यात.
- कामगिरी आधारित बोनस, कर्जसुलभता आणि ओळख प्रमाणपत्रे द्यावीत.

६. बँक मित्राच्या यशासाठी टिप्स :

बँक मित्र हे ग्रामीण भारतातील आर्थिक समावेशनाचे मुख्य आधार आहेत. त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होण्यासाठी आणि त्यांचे कार्य अधिक सुलभ व सुरक्षित व्हावे म्हणून काही विशेष उपाय आवश्यक आहेत.

६.१ प्रशिक्षण आणि जागरूकता मोहिमा :

सविस्तर माहिती:

- बँक मित्र हे अनेक वेळा स्थानिक व्यक्ती असतात, ज्यांना सर्व बँकिंग आणि तांत्रिक ज्ञान आधीपासून

नसते.

- त्यांना डिजिटल उपकरणे, बँकिंग सॉफ्टवेअर, आधार आधारित व्यवहार, UPI, आणि सरकारी योजनांबाबत माहिती असणे आवश्यक आहे.
- त्याचप्रमाणे, गावातील नागरिकांना आर्थिक साक्षरता देणेही तितकेच महत्वाचे आहे.

उपाय:

- बँक मित्रांसाठी नियमित प्रशिक्षण शिबिरे घालावीत.
- ग्रामीण भागात आर्थिक साक्षरता मोहिमा राबवाव्यात.
- शाळा, ग्रामपंचायत व महिला गटांच्या माध्यमातून जागरूकता वाढवावी.

६.२ तांत्रिक सुधारणा

सविस्तर माहिती:

- इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, मोबाईल नेटवर्क, आणि वीजपुरवठ्याच्या समस्यांमुळे बँक मित्रांच्या सेवेत अडथळे येतात.
- यामुळे व्यवहार थांबतात आणि नागरिकांचा विश्वास कमी होतो.

उपाय:

- सरकारने दुर्गम भागात डिजिटल पायाभूत सुविधा (Internet Towers, Mobile Connectivity) विकसित करावी.
- सौर ऊर्जा, इन्व्हर्टर, पॉवर बँक, आणि पोर्टेबल डिव्हाइसेसचा वापर वाढवावा.
- बँक मित्रांसाठी सुलभ आणि मजबूत तंत्रज्ञान देणे आवश्यक आहे.

६.३ प्रोत्साहन आणि पाठिंबा :

सविस्तर माहिती:

- बँक मित्र सतत मेहनत घेत असले तरी त्यांना कमी मोबदला मिळतो.
- यामुळे त्यांची कामात उत्सुकता कमी होते किंवा ते काम सोडून देतात.

उपाय:

- कामगिरीनुसार बोनस, दरमहा निश्चित वेतन, प्रवास भत्ता इ. प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- आरोग्य विमा, जीवन विमा, पेन्शन योजना यांचा समावेश करावा.
- त्यांच्या कुटुंबासाठीही शैक्षणिक आणि वैद्यकीय फायदे देण्याचा विचार करावा.

६.४ सुरक्षा उपाय :

सविस्तर माहिती :

- बँक मित्र बऱ्याचदा रोख रक्कम हाताळतात, ज्यामुळे त्यांच्यावर चोरी, लुटमार किंवा फसवणुकीचा धोका असतो.
- यामुळे त्यांचे मनोबल कमी होते आणि ते जोखीम टाळण्यासाठी व्यवहार मर्यादित करतात.

उपाय:

- रोख रक्कम सुरक्षितपणे वाहून नेण्यासाठी खास सुरक्षा बॅग, GPS उपकरणे, आणि अलार्म सिस्टमचा वापर करावा.
- जास्तीत जास्त व्यवहार डिजिटल पद्धतीने करण्यावर भर द्यावा.
- बँक मित्रांना स्वतंत्र ओळखपत्र, युनिफॉर्म किंवा स्थानिक अधिकृत मान्यता दिल्यास लोकांमध्ये त्यांच्याबद्दल विश्वास निर्माण होतो.

निष्कर्ष :

'बँक मित्र' ही संकल्पना ग्रामीण व दुर्गम भागांतील नागरिकांना बँकिंग सुविधांशी जोडण्याचे प्रभावी माध्यम ठरली आहे. ते खाते उघडणे, रोख व्यवहार, सरकारी योजना पोहोचवणे, आणि आर्थिक साक्षरता वाढवणे यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.

मात्र, तांत्रिक अडचणी, इंटरनेट अभाव, कमी उत्पन्न आणि सुरक्षा धोके ही मोठी आव्हाने आहेत. योग्य प्रशिक्षण, सुविधा, आणि प्रोत्साहन मिळाल्यास बँक मित्र अधिक प्रभावीपणे काम करू शकतात.

एकूणच, बँक मित्र हे ग्रामीण भारताच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे घटक असून त्यांचे कार्य भविष्यातील आर्थिक समावेशनासाठी अत्यावश्यक आहे.